

INDÚSTRIA A LA CONCA MITJANA DEL GAIÀ. SEGLES X-XI

Jordi Juan Villanueva

1. INTRODUCCIÓ

Entrellucar el passat industrial a la conca mitjana del riu Gaià, entre els segles X i XI, no és una tasca fàcil, atès que requereix un estudi molt minuciós i específic que sobrepassa els límits de l'actual cerca.

Tot i així, hem intentat, servint-nos de fonts documentals, bibliogràfiques i toponímiques, trobar les romanalles industrials de la zona per tal d'il·lustrar i ajudar a entendre el fenomen industrial alt-medieval en aquesta conca fluvial que com diu Antoni Virgili resta òrfena d'estudis, tant arqueològics com documentalistes, rigorosos.

Però, per entendre els paràmetres i el marc històric per on discorre la nostra cerca hem de traslladar-nos a l'època alt-medieval i apreciar quins canvis i transformacions es produïren respecte l'època precedent, la tardorromana. Hem de comprendre que —ja, durant la baixa romanitat, però accentuant-se en l'època alt-medieval— es produeix una explosió d'estructures productives alternatives a la mà d'obra esclava; la molinaria n'és un exemple.

En una època d'aparent col·lapse econòmic i social comencem a apreciar una creixent activitat industrial centralitzada al voltant d'una eina productiva que es mostrarà molt eficient al llarg dels segles, el molí hidràulic.

La visió sobre l'economia de l'occident medieval s'ha vist sempre restringida i acotada a una agricultura de secà, amb un escàs regadiu i amb una activitat ramadera complementària. Tot plegat, una visió bastant pobra i parcial de les activitats productives. Tan sols, cal observar els materials que apareixen en les excavacions i en la iconografia de l'època per adonar-se'n que l'activitat productiva a l'edat mitjana era molt més rica i variada del que interpreta part de la historiografia.

Aquesta visió negativista, de pseudocrisi global, d'època fosca que recau sobre aquest període històric creiem que, amb l'actual estat de la recerca, hauria d'abandonar-se o almenys

posar-se en qüestió. Ara bé, el que sí que acceptem és que l'edat mitjana representa un canvi de cicle i, per tant, un canvi econòmic de grans dimensions.

En el pas de l'antiguitat a l'edat mitjana es produeix un canvi d'orientació dels esforços destinat a millorar i augmentar la producció d'articles de primera necessitat, en detriment d'una producció de luxe que potser és més pròpia d'una societat basada en un sistema tecnològic més complex.

De fet, el món antic arriba a una situació d'insostenibilitat a causa, en part, de les mancances existents en la base productiva, eminentment rural, que havia d'aportar els aliments i les matèries primeres bàsiques a una societat molt urbana i en la que bona part dels habitants es dedicaven a consumir sense produir. Com diu Marta Sancho,

[...] el suposat retrocés tècnic que es produeix en el període de transició, no fa res més que evidenciar aquestes mancances i retornar a una situació més estable, incrementant els efectius i els recursos en la producció d'allò que es considerava bàsic per a la subsistència, ignorant qualsevol manifestació de riquesa excessiva que pogués fer trontollar el sistema [...].¹

Observem, així, un fenomen de ruralització —que s'inicia durant l'antiguitat tardana, però que esdevé complet a l'època alt-medieval—, on cada grup humà ha de trobar l'espai necessari de subsistència i de producció per tal d'adquirir els béns bàsics de consum dintre d'un territori proper. És a dir, apreciem com l'home del mil·lenni tenia un entorn eminentment rural, i, activitats productives com l'agricultura esdevenen bàsiques, tot i que considerem imprescindible no oblidar-ne d'altres com ara la producció de sal, de ferro, l'explotació del bosc o la ramaderia que ens semblen bàsiques en el desenvolupament socioeconòmic de la societat alt-medieval.

És en l'àmbit rural on podem valorar millor la capacitat d'aprofitament dels recursos de l'home medieval, a partir d'uns coneixements tècnics ja assimilats i practicats des d'antic i innovant també en alguns aspectes.²

En aquest context, ens hauríem de plantejar la introducció d'un element de producció i transformació bàsic per a les societats europees medievals que suposà un canvi radical en el model productiu establert. Ens referim a l'explosió del molí hidràulic per tot l'Occident medieval. Sobre el seu origen i expansió hi ha diverses teories i opinions que tot seguit anirem desgranant.

Per exemple, Fernando López radiografia l'estat de la qüestió sobre l'origen d'aquests elements productors:

El molino hidráulico en la edad media supone un gran avance tecnológico. Sobre su origen existen varias hipótesis. Para Marc Bloch, el origen debió de hallarse en el Mediterráneo oriental, desde allí pasaría a Italia y posteriormente al resto de Europa. Lynn White piensa que el molino de agua es una invención de los pueblos bárbaros, así como Samuel Lilley, aunque este último menciona como una de la

¹ SANCHO, 1999, p. 5.

² SANCHO, 1999, p. 6-7.

primeras referencias un poema de Antipater de Tesalónica de 85 aC. Es muy difícil afirmar cuál fue el verdadero origen del molino hidráulico, aunque parece más posible que partiese del mundo Mediterráneo, sobre todo por las muchas noticias recibidas de autores latinos [...].³

Francesca Español també diu la seva i es limita a aportar que:

El molí hidràulic ja era conegut d'antic a l'Imperi romà, tot i que el seu ús generalitzat no es produí sinó alguns segles més tard.⁴

Antoni Virgili dóna una altra visió del fenomen i amplia la informació tot dient:

La utilització dels recursos hidràulics és coneguda des de l'antiguitat. El regadiu fou la base de societats molt desenvolupades a Mesopotàmia, Egipte, la Índia, Xina i Amèrica precolombina, sempre a la vora dels grans rius. Els romans també se'n serviren, i fins arribaren a projectar l'ús «industrial» de l'aigua utilitzant-la com a energia, bé que l'emprament de grans llesves d'esclaus bloquejà la seva difusió generalitzada. Tanmateix, les notícies dels geògrafs i agrònoms musulmans ens confirmen, l'aprofitament de l'energia hidràulica, —molins, per exemple— pel regadiu, a través de canalitzacions prop de corrents i de l'extracció d'aigües subterrànies gràcies a entremaliats mecanismes, com els qanats i les sínies].⁵

Albert Virella i Bloda es fa ressò d'una notícia interessant respecte als molins hidràulics en època romana i tardorromana:

Aquest sistema ja era conegut pels romans en el segle I aC, però la seva introducció fou lenta i difícil, i pel que fa als Països Catalans, no es tenen proves certes de la seva existència fins a l'alta medievalitat, si bé, en l'àmbit peninsular, hom creu que els molins d'aigua ja eren coneguts i utilitzats en els segles de dominació visigòtica. Pel segle VII, en el Còdex Visigòtic i altres lleis, es disposava la punició d'aquells que malmetessin o que causessin danys en molins o en les seves basses, o en les respectives recloses, obligant-los a la reparació dels danys en el termini de vint dies i al pagament de vint sous; si així no ho feien, se'ls penyorava doblement i se'ls condemnava que se'ls donessin cent assots [...].⁶

Pel que veiem tots els autors citen el món antic, Grècia i Roma, com l'àmbit socioeconòmic propici on s'iniciaria i es desenvoluparia aquest principi industrial. Ara bé, per què aquelles societats antigues no van generalitzar el seu ús? Per què no van utilitzar la força motriu de l'aigua o del vent per moure aquells enginyers? La resposta, des de la nostra òptica, és senzilla. Quan quelcom funciona bé i s'hi esmerça el mínim esforç no apareix la necessitat d'innovar. Però si una societat i una economia trontollen i els intercanvis comercials per tot el Mediterrani occidental es veuen truncats per una inestabilitat creixent, com va succeir durant l'època tardorromana, els múltiples negocis que funcionaven en aquell món antic connectat,

³ LÓPEZ, 1982.

⁴ ESPAÑOL, 1980.

⁵ VIRGILI, 1985.

⁶ VIRELLA, 1983.

eminentment, pel mar Mediterrani es varen veure afectats. I un dels negocis més importants, que connectava les dues ribes del Mare Nostrum, era el tràfic d'esclaus el qual nodria de mà d'obra barata les estructures productives bàsiques.

És així com l'escassetat d'esclaus va produir que no existís cap força motriu que mogués els molins de sang «industrials» i, per tant, s'havia de buscar una altra fórmula alternativa de producció. Reproduïm, ara, una idea que la doctora Marta Sancho ja ha escrit i en la qual planteja una dicotomia conceptual molt interessant entre el coneixement tècnic i el nivell tècnic d'una societat:

Hauríem de diferenciar entre els coneixements tècnics d'una societat determinada i el seu nivell tècnic. [...] A tall d'exemple, podem dir que l'Antiguitat tardana era coneixedora de les possibilitats d'aplicació de l'energia hidràulica en diferents processos productius, especialment en la mòlta de cereals, però el seu ús no s'havia generalitzat tot i que s'havia posat en pràctica en algunes zones. La utilització de l'energia hidràulica formava part del bagatge de coneixements tècnics del món antic, però no del seu nivell tècnic [...].⁷

El coneixement per construir i utilitzar els enginyers hidràulics mecànics existia en les societats tardo-antigues, però no s'havia generalitzat a causa de la facilitat per trobar una altra força motriu capaç de moure els molins de «sang». Però, quan es presentà la necessitat, aquella tecnologia oblidada, se socialitzà ràpidament per tot l'Occident europeu. I Catalunya no va ésser una excepció. Pierre Bonassie escriu:

Tan lluny com ho permet de remuntar la documentació, Catalunya apareix dotada de molins hidràulics. Durant tot el segle IX i tot el X els textos no paren de fer esment de «molinos molentes», és a dir, d'instal·lacions en plenes condicions de funcionament [...].⁸

Marta Sancho també diu:

[...] que aquesta nova energia es va obrint camí al llarg dels segles de transició i que al segle IX el seu ús, si més no a Catalunya, és habitual dins l'àmbit rural. Però, abans d'aquest segle, poc podem dir atès que la manca de documentació ens impedeix esbrinar-ho i l'arqueologia no ha pogut identificar, encara, aquestes infraestructures...⁹

Hem de pensar, per tant, que aquesta indústria ja existia en dates més reculades i que possiblement tingués el seu gènesi en temps tardoantics.

2. ROMANALLES INDUSTRIALS A LA CONCA MITJANA DEL GAIÀ ENTRE ELS SEGLES X-XI

Encarar la recerca sobre l'aprofitament industrial a la conca mitjana del riu Gaià durant els segles X i XI ha estat una tasca difícil i complexa. Per què diem això? Perquè pel simple fet

⁷ SANCHO, 1999.

⁸ VIRGILI, 1985.

⁹ SANCHO, 1999.

que aquest treball no aporta conclusions definitives ni troballes arqueològiques feaents, atès els múltiples factors que impossibiliten crear una suma holística suficient com per tenir una concepció de l'organització, dels mètodes, de les explotacions industrials d'aquell període tan reculat.

Som conscients de la manca de treballs historiogràfics que tractin sobre la indústria alt-medieval a la zona del Gaià i de l'escassetat de fonts, tant documentals com toponímiques. Ara bé, creiem que aquesta recerca preliminar planteja idees i bases per a futures investigacions històriques i arqueològiques.

L'estudi s'estructura en diferents nivells per tal de facilitar el discurs historiogràfic. És així com tractarem per separat les diferents recerques: fonts documentals i historiografia, la cartografia i la toponímia.

2.1 FONTS DOCUMENTALS I HISTORIOGRAFIA

En l'intent de localitzar restes de la indústria alt-medieval a la zona del Gaià el primer pas que hem seguit ha estat escrutar els treballs historiogràfics precedents que han tingut com objecte d'estudi la regió del Gaià. La majoria són articles que versen sobre la indústria molinera i els que ens han servit com a referència alhora de treballar la zona han estat principalment dos: *La infraestructura hidràulica a la conca del Gaià mitjà al segle XII segons el Llibre Blanch de Santes Creus*, d'Antoni Virgili, i *Els molins d'aigua en l'alta medievalitat a ponent del Llobregat*, d'Albert Virella i Bloda.

D'una banda, Antoni Virgili, tot i parlar eminentment dels molins propietat del monestir de Santes Creus, ens demostra que a l'àrea geogràfica que estudiem existia una important concentració de molins.¹⁰ Aquesta densitat acostuma a trobar-se en corrents d'aigua gairebé contínua, com és el cas del Gaià. Lògicament, aquesta circumstància és menys probable en rieres i torrents.

Segons Antoni Virgili, i coneixent les condicions naturals del riu Gaià:

[...] cal pensar que a partir de 1150 aproximadament, aquella zona devia estar plenament colonitzada i àdhuc, ben comunicada, puix que molt plausiblement s'hi molia el gra de llocs més allunyats mancats de condicions naturals per a bastir-hi molins, convertint aquell indret en un important centre econòmic-comercial.

La totalitat de molins que trobem en la documentació foren edificats en dates anteriors a la meitat del segle XII, ja que no trobem cap llicència de construcció, i sí, en canvi, obres de restauració o ampliació. El monestir de Santes Creus, doncs, treballà per acaparar les obres, no per a crear-les, com sovint s'acostuma a dir.

Cal preguntar-se quan es van fer i qui. La poca documentació que disposem del segle XI i de la primera meitat del XII no ens aclareix res, i anar més enrere és xafar un terreny força abrupte [...].¹¹

¹⁰ VIRGILI, 1985.

¹¹ VIRGILI, 1985.

Doncs nosaltres sí que trepitjarem aquest terreny tan abrupte com afirma Antoni Virgili, i també donarem la nostra interpretació sobre quins van ser els possibles constructors de molins a la conca mitjana del riu Gaià.

Abans, però, veiem el que diu Albert Virella en el seu article sobre quins foren els possibles constructors i l'inventari que fa sobre una sèrie de molins que existien, ja en ple segle x, i que s'estenien des de la riba ponentina del Llobregat fins al Gaià.

De la zona del riu Gaià que és la que ens interessa Albert Virella ens dóna una dada interessantíssima per comprendre l'expansió comtal en aquesta franja fronterera:

hom creu que el bisbat s'atribuïa la jurisdicció dels nuclis mossàrabs que s'havien mantingut fidels al culte cristià. Fou en el temps del bisbe Guilera (937-959) quan la que en podríem dir colonització eclesiàstica es tornà més efectiva.¹²

És a dir, el bisbe de Barcelona adquireix uns termes i uns vilars que s'havien mantingut fidels al culte cristià, però a quin dels cultes cristians? A l'hispano-visigot o al romà?

Aquesta és una dada important, atès que ens il·lustra sobre una continuïtat poblacional a la zona, aliena als canvis polítics, d'arrel, possiblement, hispano-romana, i dóna peu a interpretacions més profundes. Creiem, confirmant la línia de recerca en la qual estem treballant, que termes castrals com el Montmell, *Frexanum*, Albà, Selma i vil·les i poblets com *Podio Tinyós* (l'actual Montferri), *Ortum de Habrabim* (per alguns, l'actual Bràfim), *Villa Ardidà* i *Villa Rotunda*, tots situats a la *Marca Extrema* —segons les fonts documentals comtals, d'arrel franca—, i que comptarien amb una població eminentment hispano-romana, podrien acollir, també, altres elements poblacionals musulmans, jueus o, fins i tot, immigració vinguda de la *Gallia Narbonensis*.

A la zona del riu Gaià tenim diferents documents capitals per entreveure el poblament i la indústria associada durant els segles x i xi. El primer document és la donació que fa *Domenico* a l'església de la Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona d'un castell anomenat *Frexanum* l'any 959 a la mateixa riba del riu Gaià. El castell pertanyia per apriusió a *Domenico* i restava per edificar. Ara bé, incloïa un terme molt ben delimitat i les seves afrontacions dibuixaven un paisatge bastant humanitzat, ja que apreciem com els seus «[...] cum fines vel termines suos in villa rotunda cum villis vel villariumculis ad partem meridianam, vel omnibus eius adiecenciis [...]».¹³ Veiem com el terme està ben fixat a nord i a sud, ja que es cita Vila-rodona, a la part nord, i unes vil·les i poblets, al sud.

Seguint desgranant la informació del document, veiem com aquest terme castral és propietat de *Domenico* gràcies a la seva apriusió i està situat a la marca, concretament, al poble que anomenen *Ortum de Habrabim*, a la riba del riu Gaià. Veiem-ne el fragment original:

¹² VIRELLA, 1983.

¹³ Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, a partir d'ara (ACB), *Liber Antiquitatum*, vol. IV, n. 435, f.184 c-d.

[...] advenit michi hec omnia per mea apensione. Et est hec omnia in ipsa Marchia, super ripam fluminis Gaiano et villam quem vocant Ortum de Habrahim [...].¹⁴

El contingut de la donació extret directament de l'original és el següent:

Quantum ipsum castellare est, usquequo veniatur ad ipsam villam rotundam, cum finis et terminis suis et omnis illorum adiacentiis dono, id est, aquis aquarum ductibus vie et reductibus, petris et omnia que ad usum pertinet et ibi continentur, omnia dono ad predictum domum in tali videlicet ratione ut ista dompno Guillerano episcopo vel eius successores [...].¹⁵

Remarquem que l'expressió *aquis aquarum* introdueix un concepte interpretatiu molt interessant en *pro* de mostrar les romanalles industrials a la zona del Gaià mitjà.

El document ens il·lustra com *Domenico* atorga a la seu barcelonina el dret d'explotació de les aigües, fet que ens fa pensar en l'existència d'un sistema hidràulic que funcionava a la zona del Gaià mitjà l'any 959, o fins i tot abans. Ara bé, el document no parla ni de molins ni de cap altra indústria existent a la zona, però ens planteja diferents interrogants. Si existien conduccions d'aigua i entramats de sèquies que formaven part del terme castral de *Frexanum*, per què no hi podria haver molins i camps de regadiu que es nodrien d'aquesta infraestructura? El més segur és que sí que n'hi havien tenint en compte, a més, que existien vil·les i vilars repartits per la vall mitjana del Gaià que haurien de menester aquesta indústria molinera per transformar els cereals i també comptar amb fargues per produir eines pel camp.

El primer indici documental que ens fa pensar en una indústria operativa establerta a la zona és del 21 de desembre de l'any 977 quan s'efectua un *pactum vel convenientia* entre *Guitardo de Muradine* i el bisbe de Barcelona, Vives, pel castell de l'Albà, que compta amb el suport de la seva seu i del comte Borrell. En el pacte, Vives infeuda el castell de l'Albà a *Guitardo de Muradine* però es reserva les esglésies, els delmes, les primícies, les oblacions i unes parellades de terra entre els castells d'Albà i Selma, a més de la dominicatura de Santes Creus.

El fet que a finals del segle X, al Gaià mitjà, existeixi un territori, propietat del bisbe de Barcelona i completament estructurat, ens ha fet pensar molt sobre els orígens de la dominicatura i sobre qui en regentava la propietat.

Pel que hem escrutat a la bibliografia i a les fonts, la dominicatura de Santes Creus i el lloc de Sant Pere de Gaià, citats ja l'any 960, poden tenir un origen remot lligat a l'existència d'anacoretas, i quina casualitat que l'any 977 aquesta dominicatura ja pertany al bisbe de Barcelona i compta amb [...] *molendinos et regos et capud regos et cum omnibus que ad usum hominum pertinent sine aliquo senioriatico* [...].¹⁶

L'any 977, i potser segurament abans, el lloc de Santes Creus ja compta amb una indústria hidràulica funcionant i força important perquè el bisbe de Barcelona es reservi el lloc quan infeuda els castells de Selma i Albà a *Guitardo de Muradine*. Molins, recs, rescloses i tota propietat

¹⁴ ACB. Liber Antiquitatum, IV, núm. 435, f.184 c-d.

¹⁵ ACB. Liber Antiquitatum, IV, núm. 435, f.184 c-d.

¹⁶ ACB. Liber Antiquitatum, IV, núm. 437, f.189 a-b.

del bisbe en una zona suposadament erma i desestructurada, com és la vall del Gaià. Les dades documentals no quadren amb les interpretacions heurístiques precedents que han vist la vall del Gaià com una línia fronterera erma, despoblada i perillosa entre dues societats.

Creiem que no era així, ja que anem trobant petites proves que ajuden a entrellucar el poblament i la indústria d'aquesta zona fronterera.

Un altre exemple clau per entendre la societat i la indústria dels segles X i XI a la zona que estem treballant el trobem en un document de venda, datat l'any 1009, en el qual el comte de Barcelona i la seva muller venen un alou propi, anomenat *castrum serras*, a Guillem, fill del difunt Galí, veguer de Sant Martí.

Hem de dir diverses coses molt interessants referents a aquest document. La primera és escrutar l'origen de la propietat d'aquest *castrum serras*. Ramon Borrell, comte de Barcelona, i la seva muller, Ermessenda de Carcassona, deixen palès que «[...] advenit nobis per vocem condam genitori meo et ad me Ermessindis per meum decimum vel per quacumque voce. Que est hec omnia, que tibi vindimus, in comitatu barchinonense vel in termine Terrachona [...]»¹⁷ Així, doncs, pel que veiem, el lloc ja pertanyia al comte Borrell II, i és aquest qui li deixa en herència a Ramon Borrell i Ermessenda. Una altra dada interessant és apreciar com emmarca la propietat el comte sota els paràmetres «in comitatu barchinonense vel in termine Terrachona». És a dir, aquest alou es considera situat al comtat de Barcelona i al territori de Tarragona. Aquest fet és molt significatiu, ja que el comte delimita un espai territorial, a començaments del segle XI, amb el nom de «terme de Tarragona», la qual cosa indica que a començaments del segle XI existeix una entitat territorial organitzada al voltant de l'antiga ciutat imperial.

La segona cosa que hem de remarcar del document són les seves afrontacions territorials. Veiem-ne les originals:

[...] et afrontat de parte circi in ipsa strada de Sancti Petri qui pergit ad Cabram, de aquilonis in ipsa serra qui est super Villa Ardida et vadit per ipsa serra super Sancte Crucis et pervenit usque ad ipsa strada qui pergit de Celma usque ad Gaiano, de meridie in villa Iudaica vel in ipsam villam Nudillas, de occiduo in ipso regario de Vallibus [...].¹⁸

Els noms que hi apareixen són molt definitoris de l'entramat social existent a les ribes del Gaià i al Camp de Tarragona a començaments del segle XI. Noms com Sant Pere —suposem que es tracta de Sant Pere de Gaià, ja citat l'any 960—, Cabra, Vilardida, Santes Creus, Selma, una vil·la jueva (potser l'actual Bràfim?), Nulles i Valls denoten que el territori està poblat i que també hi ha infraestructures hidràuliques funcionant com per exemple el rec de Valls que, a més, és un element delimitador de l'alou del *castrum serras*.

La tercera idea i, creiem, la més important des del punt de vista de l'objecte del present estudi és apreciar com Ramon Borrell ven l'alou amb una indústria associada: «[...] molinos cum regos et capud regos cum aquis [...] ortos [...]».¹⁹ Aquest fet demostra que en ple territori

¹⁷ ACB. Liber Antiquitatum IV, núm. 417, f. 175c-176a.

¹⁸ ACB. Liber Antiquitatum IV, núm. 417, f. 175c-176a.

¹⁹ ACB. Liber Antiquitatum IV, núm. 417, f. 175c-176a.

de Tarragona, a la riba del Gaià, l'any 1009, ja hi havia una indústria amb la seva consegüent infraestructura auxiliar que està produint i transformant uns productes que venen donats gràcies a l'esforç d'uns pagesos que treballen les explotacions agrícoles.

Un segle més tard, concretament a finals del segle XII, ens fem ressò d'una notícia extremadament interessant que corrobora el reaprofitament de zones on ja s'explotava el ferro durant l'època romana, com és el cas de la serra de Montferri. De fet és l'única referència directa, que hem localitzat, referent a *fabriques* (és a dir, fargues) d'època medieval de la conca del Gaià mitjà.

L'únic document que podem aportar es tracta d'un acord entre Albert de Castellvell i Guilla de Banyeres pel qual es reparteixen els drets sobre la *fabrica* del coll Alberic —actual coll de Santa Cristina, que separa el Penedès amb el Camp de Tarragona— en el terme de Castellvell de la Marca, datat el dia 16 de setembre de 1191.²⁰ Alhora de presentar la situació territorial de la dita *fabrica*, s'especifica *illa fabrica de colle Albaricus in conca in termino Castro Vetuli de ipsa marchia ut et Montis Ferri*. Isidre Pastor creu que:

per la manera genèrica de referir-s'hi no queda del tot clara la seva ubicació, si bé, per la menció que es fa de *Muntis Ferri*, identificat aquest topònim com la serra de Montferri, es pot assegurar que estaria situada en la dita serra, als peus de la qual passa el Gaià. [...] S'ha d'identificar aquesta construcció amb una farga.²¹

L'existència d'una *fabrica* en aquest indret estaria relacionada amb les òptimes condicions que presenta la zona per a l'explotació dels seus recursos naturals, com l'extracció del mineral de la serra i l'aprofitament de l'aigua del Gaià o d'alguns dels seus torrents com a força motriu. El fet que es tracta d'un document del segle XII no treu que no hi poguessin haver fargues en un període anterior a la zona del Gaià i, més concretament, a l'àrea de Montferri, territori ric en mineral i apte per instal·lar-hi *fabriques* aprofitant el recurs aigua.

2.2 LA CARTOGRAFIA I LA TOPONÍMIA

Per tal de cercar un coneixement complet, alhora de realitzar un estudi històric que se centri en una àrea geogràfica, s'ha de recórrer a la cartografia i a la toponímia. Com diu Jordi Bolòs:

la cartografia és una tècnica auxiliar de la història. Tal com hem defensat ja en altres ocasions, els mapes no sols han de servir de complement de gairebé qualsevol treball historiogràfic, ans poden arribar a ésser la base de treballs de recerca, d'interpretació de la realitat pretèrita.

És així com durant la investigació ens hem servit reiteradament de la cartografia per treure conclusions paral·leles que ajudin a comprendre el fenomen industrial a la conca del Gaià durant els segles X i XI. Ha estat l'Institut Cartogràfic de Catalunya (ICC) qui ens ha proporcionat els mapes cartogràfics i ortofotomatges necessàries per tal d'interpretar el territori i la seva toponímia associada.

²⁰ PASTOR, 1995.

²¹ BOLÓS, 1997, p. 62.

Ara bé, a l'hora d'encarar la investigació d'aquest territori primer hem d'emmarcar la zona objecte d'estudi. La investigació abraça, bàsicament, la conca mitjana-sud del Gaià, de Montferri fins a Vilabella, i inclou els termes municipals de Salomó, Vilabella, Montferri i Bràfim. També, i sortint una mica del marc ja citat, parlarem de la zona de Bonastre, ja que acull topònims referents a jaciments fèrrics i resta dins de l'àrea d'influència.

Si hom trepitja i visita aquest territori se n'adonarà que el riu té dos trams molt ben diferenciats. El que va de Vilardida fins al sud de Montferri i el del sud de Montferri fins al sud de Vilabella. El primer tram és l'amable vall del Gaià mitjà. És un territori on dominen els espais oberts, apte per a cultius varis com la vinya, l'avellaner i l'horta, i, a on existeix, a banda i banda del riu, una xarxa de sèquies i canals que aporten el recurs hidràulic a l'horta i també als diferents molins bastits en aquesta àrea.

□ Figura 1: Conca mitjana-sud del Gaià (font: Institut Cartogràfic de Catalunya).

En canvi, el segon tram, més proper al mar, el Gaià s'encaixona entre el vessant occidental de la Tossa Grossa de Montferri formant així grans meandres entre penya-segats enclotats. Tot i així, en dos d'aquests viratges se situen dos molins (el Molí del Mig i el Molinet?) amb les seves corresponents àrees esclarissades per instal·lar-hi conreus.

L'altre element orogràfic a remarcar és la Tossa Grossa de Montferri de 387 metres d'altitud i situada a la riba esquerra (oriental) del Gaià. El massís muntanyós domina tota la plana mitjana del Gaià i separa dues entitats territorials molt marcades: d'una banda, el Camp de Tarragona i de l'altra, el Penedès.

Definit ja el marc geogràfic començarem a comptabilitzar i interpretar els diferents topònims de les àrees citades.

A la zona de Vilabella trobem diversos topònims susceptibles de ser interpretats com a romanalles d'antigues activitats industrials. Al sud-est de Vilabella, en direcció al riu Gaià, trobem els topònims de *camí del Molinet* i *carrerada del Molinet*. A la zona est de Vilabella, a la mateixa riba del Gaià trobem un topònim molt peculiar: *el bosc del forneret* i també al nord-est ens apareix una partida de terra amb el nom de *ferrerons*. Aquests topònims —*bosc del forneret* i *ferrerons*— situats relativament a prop d'un dels molins que hem inventariat i a les faldes del *Montis Ferri* ens fan pensar en l'existència d'una possible indústria del ferro. I al nord de Vilabella ens apareixen dos topònims referents a masses forestals —*el bosc* i *l'alzinar*— que actualment ja han desaparegut. Ara bé, no sabem si van desaparèixer per guanyar tros al conreu o si van ésser utilitzats com a combustible en algun forn on es treballava el mineral fèrric. Resta per descobrir encara.

L'altra zona destacable es troba al municipi de Bràfim on també apareixen topònims interessants. Al sud-est de la població és on es concentren la majoria dels topònims. Noms de lloc com *la síquia*, *el camí del molí*, *rasa de les hortetes*, *el trull*, *camí del trull*, *camí de les hortes*, *les hortes*, *masia de la màquina* denoten un passat industrial i agrícola lligat a l'aigua i al camp. També hem de remarcar un parell de topònims que apareixen al sud de Bràfim, molt propers a Vilabella, que indiquen usos industrials de l'aigua. Els topònims en qüestió són dos i tenen el mateix nom: *molí de Bràfim*.

L'última zona a destacar és l'àrea de Montferri en la qual també apareixen uns quants topònims, pocs, però molt representatius, que deixen entreveure els antics usos industrials de l'aigua. Els topònims en qüestió són *el molí draper*, *els molinassos* i *la sèquia*. Més definitoris impossible, en *pro* d'entrellucar el passat industrial de la zona i entendre que aquesta zona era un important centre moliner.

L'altra zona que hem estudiat, cartogràficament, i en la qual hem pogut localitzar varis topònims referents a la indústria del ferro és la zona de Bonastre, atès que atresora unes antigues mines de ferro i de plata, i es troba situada a l'est de Montferri. En canvi, en una zona en la qual esperàvem trobar topònims referents a la indústria del ferro, com és la serra de Montferri, que com el mateix nom indica —*Montis Ferri*, és a dir, Mont del Ferro en llatí— té una clara relació amb l'extracció del ferro, no hem localitzat cap topònim susceptible a ser interpretat així.

Si fem un «viatge virtual» a la sortida de Vespella de Gaià, població situada a la riba esquerra del Gaià i al sud de Vilabella i Salomó, i ens dirigim cap a Bonastre trobarem alguns topònims que indiquen un passat industrial.

Només sortir de Vespella de Gaià, en direcció est, trobem els topònims de la *Sínia*, el *Fornot* i la *Guixera de mas d'en Noi*. Si seguim cap a l'est ens trobem dos pujols, d'uns 200 metres d'alçada, amb un nom molt aclaridor: *el mallol*. Més a l'est, no gaire lluny, trobem tres topònims que semblen indicar possibles activitats industrials antigues: *el bufador*, la *guixera* i la *fontmartina*.

Aproximant-nos a Bonastre trobem la muntanya de la Mola de 317 metres d'altitud que és una fita divisòria de tres municipis: Bonastre, la Pobla de Montornès i Roda de Barà. Aquest accident geogràfic acull un parell de topònims referents a la indústria fèrrica. Són els següents: *el fornot* —que apareix dues vegades— i *el mallol*, a part, trobem un topònim referent a una altra activitat tradicional com és el *tros del boter*.

Finalment, al sud de Bonastre, trobem dos topònims d'indiscutible ascendència industrial: *Muntanya del Molí* i el *Molinot*.

3. CONCLUSIONS

Després d'haver treballat i investigat l'àrea del riu Gaià i la seva indústria associada durant els segles X i XI hem copsat varis elements sorprenents i aclaridors que han modificat el nostre prisma interpretatiu.

Anteriorment, vèiem aquest territori com un espai despoblat, erm i quasi inhabitable durant els segles X i XI. Ara bé, tal com anàvem avançant en la nostra investigació descobríem diferents interpretacions i punts de vista, els quals feien entreveure una altra realitat completament dispar a la coneguda i acceptada per una part de la historiografia que veu aquest territori com una zona «verge» de domini i on no hi havia ningú.

Aquesta tesi, en gran part, ha legitimat i legitima encara el concepte de «reconquesta» i també l'eminència d'una societat cristiana, d'arrel franca, en detriment del món hispànic. No importava si la religió d'aquella societat hispànica agredida era la cristiana de culte hispanoromana o la musulmana. Havia d'imposar-se el culte romà defensat pels francs, així com les noves estructures socials creades arran del feudalisme incipient.

Creiem, per tant, que la societat sorgida arran de la formació de la marca hispànica no és la mateixa que visqué l'entrada de l'Islam a la península Ibèrica. És una societat diferent: es caracteritza per ser una societat preparada i pensada per a la defensa del territori franc, però alhora, donat el seu caràcter bèl·lic, pot funcionar com un cap de pont ofensiu en territori hispànic.

Consegüentment, creiem que no es va produir una reconquesta d'uns territoris perduts, sinó que es va tractar d'una conquesta en tota regla, d'uns espais ja organitzats i estructurats socialment que no pertanyien directament a cap ens sociopolític superior, per la seva condició de marca o *taghr*.

Ara bé, quins eren aquests elements poblacionals que restaven en aquesta franja territorial cobejada pels poders comtals? Es tractava de població eminentment andalusina d'ètnia àrab

i/o berber que estava establerta arran de la invasió islàmica? O, per contra, es tractava d'un substrat poblacional mossàrab que es mantenia fidel al culte cristià hispànic primerenc i que habitava al territori d'antuvi?

Realment, no ho sabem del cert, però treballem amb la hipòtesi que dibuixa una terra fronterera ocupada i estructurada per elements poblacionals hispànics ja siguin àraboberbers, hispanoromans, visigots o jueus. Encara que ens decantem per pensar que gran part d'aquesta marca estaria ocupada per un substrat poblacional hispanoromà propietari del territori que conreava.

Aquesta població podria ser muladí, per tant, població hispànica convertida a l'islam o mossàrab —fidel al culte cristià— però en definitiva tots tindrien la mateixa arrel social hispanoromana.

Creiem i pensem que aquesta franja territorial era poblada i que també existien uns sistemes hidràulics i una indústria probablement d'origens tardoromans, que possibilitaren la instal·lació de molins i fargues, la qual posteriorment va ser reutilitzada i millorada pels musulmans.

Les romanalles industrials de la conca mitjana del riu Gaià les hem còpsat en documents com la donació que efectuà *Domenico* al bisbe de Barcelona del *Castrum Frexanum* l'any 959, o la concòrdia entre *Guitardo de Muradine* i el bisbe de Barcelona de l'any 977, o també la venda que efectuà el comte de Barcelona Ramon Borrell i la seva muller, Ermessenda, l'any 1009 del *Castrum Serras* a Ramon de Sant Martí, fill de Galí, vicari de Sant Martí Sarroca.

En tots aquests documents hem apreciat restes d'una indústria situada a la vall mitjana del Gaià. Molins, recs, caps de rec, conduccions d'aigua, drets d'ús etc., són mostres evidents de l'aprofitament industrial del riu, en dates tan llunyanes.

Defensem que aquesta part del riu Gaià va ésser explotada en temps medievals i possiblement anteriors. Però, pensem que el territori mereix un estudi històric, tant documentalista com arqueològic, molt més ampli i acurat que avali aquesta hipòtesi.

4. BIBLIOGRAFIA

- BOLÒS, J. (1997). «El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana». *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*. Universitat de Lleida, p. 62.
- ESPAÑOL, F. (1980). «Els casals de molins medievals a les comarques tarragonines. Contribució a l'estudi de la seva tipologia arquitectònica». *Acta Historica et Archeologica Medievalia*, núm. 1, p. 232.
- LÓPEZ, F. (1982). «El molino hidràulico medieval en la provincia de Màlaga». *Acta Historica et Archeologica Medievalia*, núm. 3. Universitat de Barcelona, p. 209-210.
- PASTOR I BATALLA, I. (1995). «Els dominis occidentals del Castellvell de la Marca». *Miscel·lània Penedesenca*, p. 77.
- SANCHO I PLANAS, M. (1999). «Tecnología i societat entorn de l'any mil en terres catalanes». *Congrés Internacional: Gerbert d'Orlach i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·lenni*, p. 7-8.

- VIRELLA I BLODA, A. (1983). «Els molins d'aigua en l'alta medievalitat a ponent del Llobregat». *Miscel·lània Penedesenca*, vol. 6, p. 250-253.
- VIRGILI, A. (1985). «La infraestructura hidràulica a la conca del Gaià mitjà al segle XII segons el *Llibre Blanch* de Santes Creus». *Universitas Tarraconensis*, p. 215-216.